

Det philadelphiske system

Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807

Peter Henningsen

Fortid og Nutid, juni 2004, s. 3-28

Som en følge af den store fattigvæsenreform i København 1799 oprettedes der i 1800 et tvangsarbejdshus i Pustervig for de fattige, der enten ikke ville arbejde for deres fattighjælp, eller som, til trods for hjælpen, fortsatte med at betle. Tanken om, at den fattige skulle arbejde til gengæld for fattighjælp, var ikke af ny dato, men det var til gengæld forestillingen om, at man kunne resocialisere den fattige via tvangsarbejde og indsættelse i et tvangsarbejdshus, hvor han eller hun i afsondret ensomhed og absolut tavshed kunne fundere over sit mislykkede liv og forhåbentlig forbedre sig. Tvangsarbejdshuset var et produkt af Oplysningstidens forestillinger om, at man via systematisk planlægning og genopdragelse kunne omskabe menneskene til patriotiske, fædrelandskende og kongetro individer – og som alle andre store planer siden hen om menneskelig tvangsforædling led også dette projekt skibbrud.

Peter Henningsen, f. 1964. ph.d., arkivar ved Københavns Stadsarkiv. Har tidligere bla. skrevet *"Niels Juel og almuen på Tåsinge 1714-66"* (1993); *"Hedens Hemmeligheder"* (1995); *"Den rationelle bonde"*, *Historisk Tidsskrift* bd. 100, 2000; *"Den bestandige maskerade"*, *Historisk Tidsskrift* bd. 101, 2001 og *"Folkekarakter og godssystem"*, Palle O. Christiansen & Inge Adriansen (red.): *Forskellige mennesker? Regionale forskelle og kulturelle særtræk* (2003).

Som et led i Oplysningstidens store civiliserings- og dannelsesprojekt indgik også det offentlige fattigvæsen. Det var ikke kun landalmuen, der skulle opdrages til lydighed og flid. Det samme gjaldt i lige så høj grad byalmuen – og især de mange fattige, de mange hjemløse og de mange betlere i hovedstaden. Disse grupper opfattedes i 1700-tallets anden halvdel i stigende grad som et moralsk og økonomisk problem, ikke blot i København men i alle større europæiske byer. Det var således en almindelig tendens i perioden, at storbyernes fattige og udstødte skulle "indfanges", mobiliseres og opdrages, især til industriarbejde, fi-

nancieret af det offentlige, og på denne måde yde en skærv til byens og statens fælles "lyksalighed".¹ Det helt store forbillede udgjorde den nordtyske by Hamburg, hvis "Fattiganstalt" forenede en gennemtænkt fattigvæsenplan med almisse og tvangsarbejde.²

København og tiggerne

I årene fra ca. 1771 til 1800 vendte såvel den danske regering som institutionen "Det københavnske Fattigvæsen" sig derfor i stigende grad fra tidligere tiders praksis med blot at uddele en ussel al-

misse og ellers overlade den fattige til sig selv, til i stedet at stille modkrav om arbejde for statens vel til gengæld. Den fattige skulle ikke længere blot glemmes og gemmes væk i baggårdenes og smøgernes usle hummere, men opdrages og forædles til samfundsgavnlig virksomhed via oplæring til flid og "sand lyksalighed".

Som i de fleste europæiske storbyer i tidlig moderne tid levede også de velbærgede og de forarmede i København nærmest dør om dør. Byen var ikke større, end at armod og fattigdom altid var synligt i bybilledet, og endnu havde de formuende ikke afsondret sig i særlige velhaverkvarterer i storbyernes udkant. Tættest på dette fænomen kom vel i København kvarteret omkring Frederiksstaden og Amalienborg, hvor hovedstadens rigeste befolkningssegment havde deres palæer og huse. Luksus og pragt eksisterede side om side med den dybeste armod og elendighed, og tungt var det for enhver patriot, at se "*nogle Mennesker tumble sig i en afvexlende Kiede af kostbare Forlystelser, og andre at vrie sig i Skarnet, gispende af Nøgenhed og Sult i saa kort Afstand fra Hinanden*".³

Som en konsekvens af den anmassende fattigdom, den megen elendighed og de mange betlere der trængte sig på overalt i byens gader, havde den enevældige majestæt gennem årene (1708, 1771 og 1792) ladet udstede en række forordninger, der skulle komme fattigdomsønden til livs. Først og fremmest ved at fjerne det åbenlyse tiggeri på gaderne ved at gøre det forbudt at betle og forbudt at give til betlere (1708). De gavmilde almissegivere skulle i stedet give deres penge til de offentlige fattigbøsser. Alle nødlidende skulle henvende sig i Konventhuset (også kaldet Silkehuset) i Silkegade, hvor en stående kommission – "Examinationskommissionen" – behandlede deres ansøgning om offentlig almisse. Den fattige skulle

altså ikke længere kunne påberåbe sig nød og elendighed, når de af byens "stoderkonger" blev opbragt som betlere. De værdigt trængende kunne til enhver tid henvende sig i Konventhuset og få udleveret almisse – i princippet, altså.

Senere – i 1771 – gjorde man det desuden muligt for den fattige og arbejdsløse, at få "forlagsarbejde" ved Fattigvæsenet – dvs. hjemmearbejde med tekstiler udleveret af Fattigvæsenet. Tanken var – iøvrigt ikke ulig med tidligere – at kun syge, gamle, svagelige og forældreløse børn var værdigt trængende, som kunne tilkomme almisser fra det offentlige, mens alle arbejdsføre, men arbejdsløse, fattige i princippet var døvne løsgængere, der skulle tvinges til arbejde. Eftersom der ikke altid var arbejde at få hos det private erhvervsliv, måtte det offentlige fattigvæsen træde til og skaffe arbejde til disse fattige.⁴

Som pæn eller – som det hed i tidens jargon – skikkelig borger i 1700-årenes København blev man "overtryglet", hvor man gik og stod. I 1790 fortælles det således, at det næsten ikke var muligt at spadserere i de københavnske gader "*uden at belejres af Tiggere*", og for et skikkeligt menneske var det såre ubehageligt ikke at kunne "*rekreere Sindet ved den mindste Spadseretur, uden at være omgivne af disse grædende Stemmer; og tidlig og sildig at være fulgt af dem, er meget tungt*".⁵ Især en spadseretur i det velhavende Nykøbenhavn kunne, fortælles det i 1791, være en udmarvende oplevelse: "*Ved hver halvtredssindsstyvende Skridt kan han [fodgænger] sikkert vente at blive overtryglet enten af arbejdsføre Fruentimmer med leiede Børn paa Armene, eller af skurvede Dreng, eller af halvvoxne Piger, som knibe de usle Børn de bære omkring, til de skrige, for at bevæge Folk til Medlidenhed*".⁶

Tiggerne lod sig imidlertid ikke nøje med at overhænge folk på gaderne.⁷ De

Talrige indberetninger fra 1700-tallet og den første halvdel af 1800-tallet fortæller om de mange tiggere, der drev rundt i byens gader. De kunne til tider være ret ihærdige, og for at slippe af med dem endte det ofte med, at folk ganske enkelt måtte betale sig fri fra deres "overhæng". På flere samtidige illustrationer fra datidens København – f.eks. i Pontoppidans Atlas som her eller på Rach og Egebergs kendte københavnerprospekter, findes der da også ofte tiggere i gadebilledet. Det var i øvrigt et almindeligt forekommende fænomen i alle europæiske storbyer på den tid.

gik også fra dør til dør og tryglede om hjælp, og selv Fattigvæsenets ledende personale, som jo burde være foregangs-mænd på området, kunne i et svagt øjeblik lade sig indfange af trygleriet og give efter overfor forbuddet mod at give almisse på gaden. Som assessor Bärens fra Fattigvæsenets "Examinationskommission" ræsonnerede i 1795, så kunne "selv vi, som ikke burde give noget til den fattige, der overhænger os om en Skilling, ofte (...) gjøre os det Spørgsmål: Men mon det ikke og er mueligt, at dette Menneske kan staae Fare for at døe af Sult?"⁸

Byens gader nærmest svømmede af tiggere: Afdankede soldater, svagelige gamle, vanføre, krøblinge og hjemløse børn. Ja, hele søskendeflokke, hvis forældre var døde, drev rundt på må og få i

byens gader, hvor de fandt ly i baggårde og kælderskakter, indtil en barmhjertig sjæl måske tog dem til sig.⁹ Men også de bofaste fattige udgjorde et, i hvert fald moralsk, problem for Oplysningstidens fremskridtsvenlige og socialt bevidste elite. Den oplyste og menneskekærlige borger kunne kun have medlidenhed med de fattige, som levede "i fugtige, med mephitiske og andre slemme Dunster opfyldte usle Huler" og som sjældent fik "reen Luft, leve af tør Mad, Brændeviin, og Noget, som kaldes The og Kaffe, og mangle derhos Bevægelse".¹⁰ Det var bla. denne udstrakte medlidenhed med de fattige og vel også en opfattelse af, at de fattige havde et moralsk krav på at modtage almisse fra de bedrestillede, der gjorde det svært at komme betleriet

til livs. At mange opfattede betleriet som moralsk legitimt ses desuden af, at der talrige gange – såvel i det 18. som i det 19. århundrede – opstod større opløb, når politiets vægtene eller betjentene fra Fattigvæsenets Politikommission (oprettet 1792) forsøgte at anholde en betler. I flere tilfælde befriede gadens folk således de anholdte med magt og jog stoderkongerne på flugt med hug og slag.¹¹

Det var dog især betlerne og de bedvidst arbejdssky elementer, de ledende kræfter i samfundet opfattede som et generende problem. Det var ikke blot en pestilens hele tiden at blive standset på gaden eller opsøgt i hjemmet af betlerne, det var også moralsk forargeligt, at fuldt arbejdsføre mennesker på denne måde drev den af i lediggang. I den senere halvdel af 1700-tallet opstod derfor den tanke, at den fattiges arbejdskraft kunne inddrages til fordel for statens og Fattigvæsenets økonomi. Det var dog i sig selv ikke noget nyt, eftersom Christian 4. tidligere, uden det store held, havde forsøgt sig med et sådant initiativ. Men nu prøvede man altså endnu engang, og de første forsøg med at sætte de fattige i sving gjordes på Almindelig Hospital – lemmestiftelsen for gamle og svagelige fattiglemmer – hvor der i 1769 indrettedes en klædefabrik.¹²

I de første år gik det godt, men da man i 1771 udvidede fabrikken til også at skulle forarbejde fine varer til salg, begyndte det at gå skævt. Fabrikken gav større og større underskud, og i 1777 afviklede man den i huj og hast, hvorved Fattigvæsenet led et betydeligt tab. Fattigvæsenets ”kronikør” Henning August fortalte således i 1825, at ”*da man fik Øinene aabnede og saae at betydelige Summer vare bortsmeltede, saa tabte Bestyrerne Modet; og istedenfor at lægge en nye og fornuftig Plan, blev Tabet forøget, ved pludseligen at sælge alt ved offentlig Auction i flere Dage efter hinanden,*

hvorved Varerne gik bort, langt under deres Værd. At Fabrikationen ikke, men Feilgreb i Organisationen og Bestyrelsen af samme, havde fremvirket ufordeelagtige Resultater, det laae saa klart for Øinene.”¹³

Man opgav mao. ikke ideen om, at de fattige skulle arbejde til fordel for Fattigvæsenet. Den fattige burde fortsat genopdrages til arbejde og til at yde en skærv til fællesskabet – til den almene nytte, som var denne patriotiske tidsalders gængse *bon mot*. Denne tankegang var siden de tidlige 1790’ere især blevet fremhævet af J. H. Bärens, en af fæderne bag den store københavnske fattigvæsenreform i 1799, såvel på tryk som i de adskillige indlæg til de nedsatte kommissioner, som han var en flittig forfatter af: Ingen fattig måtte modtage understøttelse uden at yde noget til gengæld, og i det selvsamme øjeblik man søgte om offentlig almisse, skulle man sættes i sving i et arbejdshus. Var man uarbejdsdygtig skulle man også melde sig på arbejdshuset og ”opholde sig der i den nærmere bestemmende Tid. Herved erholdt man Overbeviisning, at dette Almisselem ikke havde Understøttelse Andetsteds, ej heller tiggede”.¹⁴ Fattigvæsenets direktører skulle heller ikke lade sig nøje med blot at forsørge de fattige, de skulle også ”forædle” dem – dvs. opdrage dem til flid og foretagsomhed.¹⁵

Man havde i 1771 ordnet det således, at den fattige kunne henvende sig på Konventhuset og hente gratis materialer til forskellige former for hjemmearbejde, især uldspind o. lign., men i løbet af 1780’erne og begyndelsen af 1790’erne gik man væk fra de fattiges hjemmearbejde med udleveret materiale og oprettede i stedet et egentligt fabriks- eller industrivæsen ved at lade en række offentlige arbejdshuse indrette i de københavnske sogne. Det første arbejdshus oprettedes i 1787 i Vor Frue

Sogn. Herefter fulgte Helliggejst sogns arbejdshus og Nicolai sogns arbejdshus i 1789, Trinitatis sogns arbejdshus i 1790, Vor Frelser sogns arbejdshus i 1791, Holmens sogns arbejdshus i 1792 og endelig Garnisons arbejdshus i 1800.¹⁶

Hensigten med disse huse var, at de fattige skulle kunne arbejde under overopsyn og i opvarmede lokaler (om vinteren), ligesom man kunne sikre sig mod det udbredte svind, der tidligere havde fundet sted med de udleverede materialer til forarbejdelse i den fattiges eget hjem. Ved arbejdshusenes oprettelse var der dog ikke noget krav om, at den fattige absolut skulle møde her og arbejde. Man kunne stadig arbejde hjemme, hvis man ønskede det. Med forordningen af 1792 bestemtes det imidlertid, at man først og fremmest ville satse på arbejdshusene, og at den fattige helst skulle indfinde sig og arbejde til gengæld for sin almisse.

Det siges således i forordningen, at *"i de Sogne, hvor der ikke allerede findes Arbeidsanstalter for de Fattige, som nyde Almisse, bør der uopholdeligen drages Omsorg for, at samme tilveiebringes, og saaledes indrettes, at Arbeide ikke maae nægtes nogen, Sognet tilhørende, Fattig, som derom melder sig; men det overlades til Sogne=Commissionen, om den vil anvise ham Arbeide i et dertil indrettet Huus, eller den vil betroe ham Materialierne Hiem, eller paa andre Steder i Byen, ligesom det, efter Omstændighederne, kan findes tienligt"*.¹⁷ Som i alle andre fattiginstitutioner på den tid, bestod dette arbejde i forskellige former for klædemanufaktur. Til arbejdshusene var desuden knyttet en række fattigskoler – friskoler – hvor uformuende forældre kunne sætte deres børn gratis i skole.¹⁸

Direktørerne i Det københavnske Fattigvæsen opfattede det dog i stigende grad som et problem, at de fattige ikke

arbejdede nok for føden. Man klagede over deres dovenskab og ørkesløshed og hævdede, at de fattige levede flot på det offentliges bekostning. I 1795 nedsattes derfor en kommission, der skulle kulegrave Fattigvæsenets økonomiske forhold med henblik på at komme med forslag til en forbedring af hele ordningen, og i 1798 nedsattes endnu en kommission, som skulle indlevere betænkning til kongen om en nyordning af hele det københavnske fattigvæsen under ét. Betænkningen approberedes senere af majestæten det følgende år og trådte i kraft 2. juli 1799. Den nye ordning kaldtes almindeligvis "planen af 1799" eller blot "Fattigvæsensplanen".

Det bestemtes i denne plan, at ingen arbejdsfør fattig måtte tildeles almisse uden at arbejde for den. Kun de gamle og svagelige måtte tilkendes almisse uden at yde noget til gengæld. Det betød på den anden side også, at det offentlige garanterede, at der var arbejde til alle! Fattigvæsenet blev en slags "arbejdsanvisningskontor" for *"sysselsættelse med Ting som Mark- og Havearbejde, Vask og anden Husgerning, Arbejde i og for Kattuntrykkerier og andre Fabrikker osv."* Hertil kom at Fattigvæsenet selv satte arbejde i gang og selv blev arbejdsgiver. Det drejede sig særligt om spind af hør, blå, hamp, uld, bomuld, bind- eller sejl-garnssnoning, strikning, syning, hørhegling og uldskrupning, vævning af grove og linnede varer mv.¹⁹

Arbejdet kunne foregå på den måde, at den fattige enten arbejdede hjemme eller på et af de ovenfor nævnte arbejdshuse i de københavnske sogne. Nægtede man at arbejde for almissen, eller udførte man dårligt og sjusket arbejde, kunne man straffes. Det samme gjaldt, hvis man fortsat betlede. Gjorde man sig skyldig i disse forseelser, blev man arresteret af den særlige "Fattigvæsenets Politikommission" og retsforfulgt af den

Den københavnske fattigvæsenplan fra 1799 var mere eller mindre modelleret over det i samtiden så berømte hamburgske fattigvæsen, hvis anvendelse af arbejdsanstalter og indførelse af arbejdspligt for arbejdssføre fattige var forbilledet for den københavnske plan. Fattigvæsenplanen viste sig imidlertid at være så ambitiøs, at økonomien ikke kunne følge trop. Særligt Napoleonskrigene og englændernes bombardement af hovedstaden i 1807 skabte så mange fattige i byen, at planens storstilede intentioner måtte komme til kort over for virkeligheden (Københavns Stadsarkiv).

særlige "Fattigvæsenets Politiret". Et slags "huspoliti" for Fattigvæsenet, som skulle sørge for at de fattige overholdt de udstukne retningslinier.

Som almissemodtagende fattig i hovedstaden overgik man nemlig til en speciel lovgivning. Man hørte nu under Fattigvæsenets jurisdiktion, og denne havde, om man så må sige, næsten hånds- og halsret over den fattige. Det var grundlæggende et patriarkalsk ud-

tænkt system på linie med de øvrige særlige jurisdiktioner, der eksisterede i enevældens Danmark. Man var under Fattigvæsenets disciplin. I bund og grund en retspluralistisk tænkning, der havde rødder tilbage til feudaltidens standssamfund.

Fattigvæsenets Politikommission og Politiret

Siden fattigvæsenforordningen i 1708 havde man opereret med en undersøgelseskommission, der skulle udspørge de fattige om deres forhold, og afgøre om de kunne gøre krav på offentlig almisse. Fra begyndelsen af 1730'erne bar den navn af "Eksaminationskommissionen", og den fungerede dels som et særligt fattigvæsenpolitit og dels som en særlig fattigvæsenets politiret.²⁰ Kommissionen holdt til i Fattigvæsenets lokaler i Konventhuset i Silkegade, og den havde, foruden at tilkende almisser til trængende, også til opgave at anklage og dømme "de groveste Forseelser imod Fattigvæsenets indvortes Orden". Dvs. at kommissionen skulle retsforfølge de fattige, som forbrød sig mod bestemmelserne i fattiglovgivningen, og som altså qua deres fattigdom og almissemodtagelse var blevet udskilt fra deres normale borgerlige jurisdiktioner.²¹

Denne særlige fattigvæsenpolitiret eksisterede ved siden af, og uafhængigt af, de øvrige københavnske politimynderheder og domstole, og under navn af Fattigvæsenets Politikommission og Politiret stadfæstedes ordningen i fattigvæsenforordningen fra 1792 og i 1799-planens tiende kapitel. I 1792 var Johan Hendrich Bärens indtrådt som justitiarius, dvs. som den juridisk lovkundige, i eksaminationskommissionen, og dette hverv blev ham også pålagt ved gennemførelsen af 1799-planen, hvor

han udnævntes til justitiarius i Fattigvæsenets Politiret. I politiretten residerede Bärens sammen med to assessorer. Bärens repræsenterede Lands-Overretten samt Hof- og Stadsretten, mens de to assessorer repræsenterede henholdsvis landetaten og søetaten. Disse assessorer var dog kun til stede, når den eller de anklagede hørte til en af de to etater. Almindeligvis klarede Bärens sagerne på egen hånd.²² Han bestred posten indtil sin død i 1813, hvorefter den særlige fattigvæsenetsret blev nedlagt, og dens forretninger overgik til den almindelige københavnske domstol – Hof- og Stadsretten.

Fattigvæsenets politikommission vedblev dog at bestå med den tilføjelse, at Københavns politimester *"bestandig skal være medlem"*. På denne måde sikrede man sig en vis ensartethed med de to forskellige jurisdiktioner. Netop ensartetheden, eller manglen på samme, havde tidligere været et stort problem med de to sideordnede domstole, ligesom det ofte havde været tilfældet, at de samme personer optrådte som både anklagere og dommere i samme sag.²³ I Bärens' tid som justitiarius i Fattigvæsenets Politiret havde der således ofte været problemer mellem ham og Københavns politimester Hans Haagen vedr. de to jurisdiktioners kompetencer og gøremål.²⁴

I perioden fra 1799 til 1813 fungerede Fattigvæsenets Politikommission og Politiret altså uafhængigt, i hvert fald rent principielt, af det øvrige københavnske politi, og det var dette særlige politi, som opbragte betlere – der var i 1808 ansat ni opbringere til formålet – og skred ind mod huslig uorden af forskellig slags, og det var Fattigvæsenets særlige politiret, som dømte de fattige i overensstemmelse med paragrafferne i Fattigvæsenens planens niende kapitel.²⁵ Ifølge dette kapitel kunne de opsætsige fattige dømmes til tvangsarbejde i det nye tvangsar-

bejdshus, som man havde til hensigt at oprette. Indtil dette var sket, skulle de indsættes i Københavns Forbedringshus (dvs. Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset) på Christianshavn. Allerede året efter, i april 1800, stod det nye tvangsarbejdshus i Pustervig imidlertid klar til at modtage de dømte fattige.

Arbejde og forædling

En drivende kraft i reformeringen af det københavnske fattigvæsen igennem 1790'erne og det første tiår af 1800-tallet var den tidligere omtalte jurist Johan Hendrich Bärens. Bärens var ikke alene som embedsmand dybt involveret i det daglige arbejde med administration og ledelse af talrige sider af Det københavnske Fattigvæsen, men sammen med Chr. Elovius Mangor og Ove Malling også en af de skabende kræfter bag fattigvæsenensplanen fra 1799.²⁶ Bl.a. var det ham, der havde taget initiativ til skabelsen af det nye tvangsarbejdshus. Såvel i et indlæg i tidsskriftet *"Iris og Hebe"* fra 1804 som i sin selvbiografi fra 1813 tager han hele æren for tvangshusets oprettelse. I selvbiografien hedder det kort og kontant *"Jeg gav Ideen til Indretningen, og tilfældigvis fik jeg ene den nærmeste Bestyrelse"*.²⁷

Siden oprettelsen af arbejds husene i de københavnske sogne havde det været et generelt problem for Fattigvæsenet, at man ingen sanktionsmuligheder havde haft overfor de fattige, som enten ikke ville arbejde til gengæld for offentlig forsørgelse, eller som arbejdede dårligt og sjusket eller som måske endda fortsatte med at betle, selvom de modtog almisse.²⁸ Den eneste sanktion man rådede over var nemlig at fratage disse mennesker almissen, men så fik de jo først for alvor grund til at "overhænge" folk på gaderne, og så var man ligevidt.

På den ene side var arbejde til gengæld for almisse ifølge forordningerne fra 1771 og 1792 frivilligt, på den anden side så man gerne, at de fattige ydede noget til gengæld. Dette skyldtes ikke blot, at man gerne ville opdrage almissemodtagerne til arbejdsomhed, men også at Fattigvæsenet i princippet var selvforsørgende. De fattige skulle f.eks. forsynes via de legater og kapitaler, som Fattigvæsenet igennem tiden var blevet tildelt ved arv fra borgerne eller ved at man udlånte beløb af kapitalen til private mod en passende høj rente. Visse bøder eller afgifter tilfaldt også Fattigvæsenet, men alt overvejende skulle man selv sørge for at skaffe kapital nok. Kunne man derfor få de fattige til at arbejde i et af Fattigvæsenets syv arbejds-huse, ville det betyde, at de fattige i virkeligheden forsynede sig selv, blot med Fattigvæsenet som arbejdsgiver. Når de ikke arbejdede betød det på den anden side, at de blev til en ren udgift, som Fattigvæsenet i virkeligheden ikke havde råd til.

Da man i forarbejdet til den nye fattigvæsenplan arbejdede med den forudsætning, at alle arbejdsføre fattige skulle arbejde for almissen betød det, at man måtte skabe nogle sanktioner over for dem, der ikke ville arbejde. Den endelige løsning blev skabelsen af et tvangsarbejdshus, hvortil Fattigvæsenets Politikommission og Politiret kunne hensætte betlere og fattige almussenydere, som enten vægrede sig ved at arbejde eller på anden måde forså sig mod Fattigvæsenets "indvortes orden". Formålet med det nye arbejdshus var imidlertid også, at fangerne skulle forbedres. De skulle lære, at det var en lykke at arbejde. Ikke blot gavnede man sig selv, men man gavnede også konge og fædreland.

I det hele taget repræsenterede den store fattigvæsenplan et grandioست forsøg på at forædle de lavere sociale klas-

Der eksisterer så vidt vides ingen portrætter af J. H. Bäreus. Men på Københavns Bymuseum findes denne mindesten, som i 1833 – 20 år efter Bäreus' død – blev opsat på hans gravsted på de fattiges kirkegård på Østerbro. Ved fattigkirkegårdens nedlæggelse blev stenen flyttet til Almindelig Hospitals grund ved Sortedamsdosseringen, hvor dette foto er taget. Stenen blev siden – muligvis da hospitalet blev nedrevet for at give plads til det nuværende plejecenter Sølund – nedtaget og lagt i en kælder. I 1993 blev den afleveret til Bymuseet (foto fra Historiske Meddelelser om København 2. rk. 1. bd., 1923, s. 63).

ser gennem systematisk opdragelse og genopdragelse. I planen knæstattes nemlig ikke blot en række nye principper for tildeling af almisse fra det offentlige, men det skinnede også klart og utvetydigt igennem, at man ville benytte hovedstadens fattige børn som deltagere i et stort socialt eksperiment: Skabelsen af et hårdtarbejdende, patriotisk og fædrelandselskende menneske, som ikke alene skulle lære at elske arbejdets

lyksalighed, men også være i god fysisk form, have en god sangstemme, så man kunne synge fædrelandets pris, og desuden have erhvervet alle for den arbejdende klasse nødvendige skolekundskaber i en af Fattigvæsenets friskoler. Der var tale om et stort opdragelses- og genopdragelsesprojekt med udgangspunkt i det hamburgske fattigvæsens succesrige resultater hermed og i de nyeste pædagogiske og strafferetslige teorier og metoder, udtænkt af folk som Beccaria,²⁹ Howard³⁰ og Pestalozzi.³¹

Inspirationen til den store fattigvæsensplan kom dog primært fra det hamburgske fattigvæsen. Her havde man gennem den sidste halvdel af 1700-tallet eksperimenteret med forskellige former for fattigforsorg, og det hamburgske fattigvæsen karakteriseredes almindeligvis som et forbillede for alle europæiske storbyer: Dets *"specielle Bestyrelse er den fuldkomneste, jeg kjender"* fortalte Bäreus således i 1799.³² Den københavnske fattigvæsensplan lod imidlertid ikke den hamburgske meget – om noget – efter i sit ambitiøse anslag. Den i samtiden meget kendte læge Henrich Callisen var således ikke i tvivl om, at den københavnske ordning udgjorde *"Idealet af et fuldkomment Fattigvæsen, som kunde sættes ved Siden af, om det ikke i enkelte Ting overgaaer, den med Rette saa berømte Hamborgske Fattig=Anstalt"*, som jo *"ansees for den første Indretning af dette Slags i Europa"*.³³

Det philadelphiske system

Hvordan forbedringen og forædlingen af tvangsfangerens mentale habitus skulle foregå, ses dels af det materiale, som blev udarbejdet til brug for den i 1798 nedsatte kommission, og dels i den efterfølgende kommissionsbetænkning, og selvfølgelig i den endelige fattigvæsensplan fra 1799. I

den betænkning, som Fattigvæsenets Politikommission indsendte til den nedsatte kommission i 1798 – og som, efter alt at dømme, var udarbejdet af J. H. Bäreus, der iøvrigt selv var medlem af kommissionen³⁴ – fremgår det, at man var inspireret af de nye fængselssystemer, som havde set dagens lys i USA. Først og fremmest drejede det sig om det fængselssystem, som var blevet udviklet i Walnut Street-fængslet i Philadelphia, og som kammerherre og generalmajor Ernst Frederik Walterstorff i 1796 havde beskrevet i en artikel i tidsskriftet *"Minerva"*.³⁵ I fængslet i Walnut Street benyttede man sig af delvis isolationsfængsling og delvis tvangsarbejde. Korporlig afstraffelse var afskaffet, og fangerne var blevet grupperet og i nogen grad isolerede i et forsøg på at disciplinere og genopdrage dem. Hertil kom, at fangerne var beskæftiget ved tvangsarbejde. Det var meningen at systemet på én og samme tid skulle virke både afskrækkende og reformerende på de indsatte.³⁶

Isolationen af fangerne skete ved, at de dels sov i eneceller, og dels arbejdede i store fællesrum, hvor de skulle forholde sig fuldkommen tavse. Dette skulle dels hindre de kriminelle i at have samkvem, der yderligere forværrede deres umoraliske karakter, og dels skulle de qua ensomheden og tavsheden drives til at reflektere over deres hidtil dårlige levned og på denne måde komme på bedre tanker. Selvom dette system benævntes *"det philadelphiske system"* lå det langt fra det senere udviklede panoptiske Pennsylvania-system, som man i 1830'erne og 1840'erne herhjemme brugte samme betegnelse om.³⁷

I Politikommissionens (Bäreus') betænkning hedder det om dette system: *"Det var Nordamerikanerne forbeholden, for Forbrydelser at udtænke, og i flere Aar med Held at bruge en Straf, der med Strænghed forener Retfærdighed*

og Menneskekierlighed, der bragte de Skyldige til at glemme alle deres gamle Laster og Uvaner, der tjente til at opvække dyb Eftertanke hos Forbryderne over det fordærvelige Liv, de hidtil førte, og derved at virke deres Forbedring, denne enhver Menneskevens første Pligt, der er i den sørgelige Nødvendighed at skulle straffe. Og denne Straf er den Fængselsstraf, især Hensættelse til eensomt Fængsel, som er indført i Philadelphia (...) Committeen, hvis Pligt det blev, at overveie den meest passende Straf for de opgivne Forseelser, maatte naturligviis falde paa den, der kan have de opgivne Fordele, der i America har været brugt med saa megen Fremgang, og der ikke, saavidt vi skiønne, kan medføre nogen Skade, eller have nogen uheldig Indflydelse paa Nationens Tænkemaade. Den synes især anvendelig paa Almisselemmer, hvis moralske Forbedring er saa vigtig for Fattigvæsenets Bestyrere".³⁸

Politikommisjonen anførte, at det ville være ønskeligt om Københavns Forbedringshus på Christianshavn kunne "imodtage en Forandring", således at man kunne få en vis sikkerhed for, at de indsatte ikke blot straffedes, men tillige forbedredes, og vendte tilbage til samfundet som bedre mennesker. Imidlertid måtte man erkende, at det næppe var muligt pga. de økonomiske omkostninger, der i givet fald skulle til. Dette var også grunden til at Politikommisjonen ikke direkte anbefalede, at man byggede sit eget "Straffehus for Betlere og vore Almisselemmer", men i stedet foreslog at man indrettede nogle værelser og kamre på Vartov og andre steder til isolationsfængsler. Man var overbevist om, at blot nogle få ugers hensættelse i isolation ville bevirke langt større forbedring hos den indsatte end mange uger i Forbedringshuset på Christianshavn, "saalænge dette ikke kan imodtage nogen passende Forandring".³⁹

I forslaget til, hvordan betlere og fattige forbrydere skulle straffes for brud på Fattigvæsenets "indvortes orden", foreslog man dernæst, at en betler skulle sættes i isolationsfængsel fra fire dage til fire uger første gang han blev opbragt; anden gang fra otte til 14 dage, men denne gang på vand og brød alene. For tredjegangsforseelse skulle betleren sendes i Københavns Forbedringshus fra seks måneder til to år. For hver efterfølgende gang ville straffen blive fordoblet i forhold til sidste dom. Og det var ikke kun voksne, forhærdede betlere, der skulle udsættes for det "ensomme Fængsel". Børn mellem 12 og 15 år skulle også smage kosten, om end i kortere tid. For trediegangsforseelse skulle de dog ikke i Forbedringshuset, men i stedet have en omgang klø med tampen og derefter af Directionen "hensættes (...) et eller andet Sted til Arbeide under stræng Bevogtning". Børn under 12 år kunne nøjes med en omgang ris.⁴⁰

Da den nedsatte kommission i maj 1799 indgav sin endelige indstilling til kongen havde Bärens' oprindelige forslag gennemgået en ændring, men intentionerne bag er de samme: Betlerne skal ikke blot straffes, de skal forbedres, og derfor skal de sættes i isolationsfængsel, således at de i kontemplativ ensomhed kan gennentænke deres slette levetid og komme på andre tanker.

Den væsentligste ændring i forhold til Politikommisjonens oprindelige forslag fra 1798 er, at kommissionen eksplicit ønsker sit eget tvangsarbejds hus. Man vil ikke i den endelige indstilling lade sig nøje med enkelte værelser på Vartov og andre steder. Heller ikke Forbedringshuset på Christianshavn finder man formålstjenligt, eftersom denne anstalt foruden opbragte betlere også husede forbrydere "af andre Slags", og da det ikke var muligt i Forbedringshuset at adskille betlerne fra de mere hård-

kogte typer var en anden "Behandlingsmaade" ønskværdig, især da der blandt betlerne også var mange børn og gamle mennesker, "der ikke have Kræfter eller Duelighed til det Arbeide, som Forbedringshuset kan være tient med". I hvert fald havde direktøren for Forbedringshuset i 1786 klaget over, at man tabte ved de indsatte betlere, "der ikke vare fuld Arbeidsføre".

Der var altså gode grunde til, at Fattigvæsenet skulle have sit eget tvangsarbejdshus, og det så meget mere, som erfaringer fra det hamburgske fattigvæsen viste, at det havde en gavnlig indflydelse på betlere at blive holdt isoleret fra de "rigtige" forbrydere. Desuden ønskede kommissionen sit eget tvangshus således, at man kunne straffe indskrevne fattige, når de forbrød sig mod Fattigvæsenets reglementer og øvrige regler. Det var trods alt for småt til at ulejlige politiet med.

Med et tvangshus kunne man straffe dem med tvangsarbejde og lære dem på den hårde måde, hvad det krævede at være en god medborger. Man afviste også den traditionelle måde at afstraffe de ulydige på – dvs. ved at tugte dem på kroppen – da man ikke mente, at det passede sig på voksne mennesker, der selv havde denne husbondmyndighed over egen husstand. Det var simpelthen upassende.⁴¹

Der var mao. ingen vej udenom en tvangsarbejdsanstalt: "Saaledes er for en Stat, som alvorligen tænker paa sine Fattiges hensigtsmæssige Forsørgelse og Dannelsen, en rigtigheden organiseret Tvangsarbejdsanstalt en uundgaaelig Fornødenhed. Den staaer imellem Fattiganstalt og Tugthuus, i Midten af begges Hensigt og Virkekreds (...) og [den vill] gjøre det muligt for Fattigvæsenet, saavel at forsørge, som at forædle de Fattige".⁴²

Argumentationen for et tvangsarbejdshus hentedes, ligesom i Politikommissionens forslag, fra det philadelphiske

eksempel i Nordamerika. Ja, faktisk er forslaget direkte overført fra Politikommissionens (og dermed Bärens') indstilling fra 1798. Nogle ændringer er der dog sket, ikke mindst er der tilkommet det argument, at et tvangsarbejdshus for Fattigvæsenet, indrettet efter "det philadelphiske system", kan fungere som et pilotprojekt, som det øvrige danske fængselsvæsen til sin tid kan blive reformeret efter:

"Det er bekendt, at man i Nordamerika har i de senere Tider, for alle slags Forbrydere, indrettet et Forbedringshus, hvor alt er indrettet til, ved Ensomhed, Orden, Arbeide, Renlighed, og sund, skiøndt simpel, Føde, at lede det vildfarende Menneske til Eftertanke, og til at kiende Fordelene af Sædelighed og Arbeidsomhed. Maaskee kunne lokale Omstændigheder have bidraget til, at denne Indretning, og det derefter forandrede Straffesystem, der, hvor den først er anlagt, har havt de gode Virkninger, som derom hidtil ere bekendtgiorte; og maaskee kunde det altsaa være betænkeligt, uden at oppebie flere Aars Erfaringer, og uden at have nøiere sammenlignet alle Omstændigheder, at anvende betydelig Bekostning paa at gjøre saadan Indretning, saa almindelig og vidtomfattende her, som den er det, i hin nye fremkomne Stat. Men at forsøge i det mindre, for at tilveiebringe nogen Erfaring om, hvorvidt det sande Gode, som paastaaes at være sporet ved forbemeldte nye Straffesystem, kunde giøres mueligt ogsaa her, synes at fortjene Opmærksomhed; og saadant Forsøg kunde uden Tviivl bedst giøres ved Fattigvæsenet, hvor Mildhed i Straf passer sig med de Forseelsers Natur, som ved Fattigvæsenet komme under Betragtning, og hvor Tvangsarbeide for den Lade og Modvillige neppe nogen-sinde vil kunne undværes".⁴³

Det formuleres mao. eksplicit, at tvangsarbejdshuset skal oprettes som et forsøg, der skal demonstrere om det

På Gjeddes kort over København fra 1761 ses den bygning, der i 1800 blev indrettet til tvangsarbejdshus. Komplekset lå i det område, som nu udgør Hauser Plads, dvs. lige over inskriptionen "Pustervig". På dette tidspunkt var anlægget imidlertid kun tofløjet. Det senere tvangsarbejdshus blev indrettet i den sidefløj, som kammerherre P. F. Suhm lod bygge og indrette til bibliotek. Suhm tilføjede desuden to porthuse (Københavns Stadsarkiv).

philadelphiske system kan overføres fra Nordamerika til andre stater. Der er således sket et tydeligt skred fra det første forsigtige ønske i 1798 om værelser i Vartov mm. og til opførelsen af en helt ny forvaringsanstalt, anlagt efter nye og revolutionerende principper, der kan virke som pilotprojekt for en kommende reformering af hele det danske fængselsvæsen. At Fattigvæsenets nye fængsel var en særlig velegnet arbejdsmark for forsøg med forbedringshuse skyldtes, at Fattigvæsenet "i sin Fremgang imod ørkesløse og modvillige Fattige, bør have" det formål "heller søge at forbedre, end at straffe".⁴⁴ Da det var meningen, at tvangshuset skulle fungere som et pilotprojekt betød det også, at huset "rimeligvis vil gaae ind, naar det almindelige [dvs. et nyt almindeligt forbedringshus for alle kriminelle] er opbyggt, hvilket Regjeringen har befalet indrettet efter samme Plan". Der var altså i udgangspunktet tale om et midlertidigt projekt.⁴⁵

Planen må være faldet i Danske Kancellis – og kongens – smag. I hvert fald blev den approberet 1. juli 1799 og

indgik derefter i den færdige fattigvæsensplan fra 2. juli 1799. Dog skærpede Danske Kancelli strafudmålingen i forhold til Politikommissionens forslag (direktionens indstilling beskæftigede sig ikke hermed): Hvor kommissionen havde foreslået, at en opbragt betler første gang blev indsat i isolationsfængsel fra fire dage til otte uger, anden gang fra otte til 14 dage på vand og brød alene, og for trediegangsforsæelse blev overgivet til Københavns Forbedringshus fra seks måneder til to år, bestemte kancelliet, at betlerne første gang de opbragtes, blev sat i tvangsarbejdshuset fra en til tre måneder, anden gang fra tre til seks måneder og tredie gang fra seks måneder til et år. For hver efterfølgende gang, tiggeren blev opbragt, blev hans straf fordoblet i forhold til den seneste straf, han havde modtaget.⁴⁶ I modsætning til kommissionsforslaget nævntes isolationsfængsel ikke. De nærmere bestemmelser herom overlod man til det interne fængselsreglement.

”Gaarden no. 73 i Pustervig”

Det nye tvangsarbejdshus blev placeret i Pustervig nr. 73 – der, hvor den nuværende Hauser Plads ligger – i umiddelbar nærhed af Trinitatis Arbejdshus i Aabenraa. Det store bygningskompleks havde tidligere tilhørt ”gentleman-historikeren” og naturaliesamleren Peter Frederik Suhm, som i øvrigt havde været en af Bärens’ velyndere. Selve tvangsarbejdsanstalten fik til huse i den bygning, hvor tidligere Suhms store bibliotek havde ligget,⁴⁷ mens de øvrige fløje husede badstuer, politiarrester, spise-stuer, forrådskamre, sovestuer, kontorer og boliger for forstander og portner med familier. To etager i den ene sidebygning var forbeholdt forsamlingslokaler for Fattigvæsenets Direktion, ligesom Fattigvæsenets bogholder og kasserer samt Fattigvæsenets Politiret holdt til her.⁴⁸

At en fornem videnskabsmands bibliotek blev ændret til en arbejdsanstalt anfægtede ikke Bärens. Tværtimod: *”Danmarks Suhm skulde hisset glæde sig over, at det Tempel, han her forlod, indrettet til Europas første philadelphiske Tvangsarbejdshuus, skulde bidrage til Held for den Stat, af hvilken han havde saa umiskjændelige Fortjenester”*, udtalte Bärens senere om arrangementet.⁴⁹

Gården blev erhvervet i juli 1799 for 24.922 Rdlr. og 85 Sk. Dertil kom ombygningen og indretning til fængsel, som beløb sig til en sum af 11.102 Rdlr. og 79 Sk. Endelig brugtes der 2847 Rdlr. og 21 Sk. til anskaffelse af inventar.⁵⁰ Huset stod klar til brug i april måned 1800, og var beregnet til at huse 40 mandlige og 60 kvindelige fanger på samme tid. Her-til kom, at der indrettedes 15 *”ensomme fængsler”* – dvs. isolationsceller – i den østlige sidefløjs parterre. Man ordnede det også således, at *”Indretningen kunde udvides i Tiden”*.⁵¹

Det var Fattigvæsenets politikommis-sion, som skulle have det overordnede opsyn og ansvar for den nye indretning. Kommissionen skulle således fungere som *”speciel Direktion for Stiftelsen”*. Den daglige ledelse af huset varetoges af en fastansat forstander og en såkaldt *”daghavende Direktør”*. Hermed mentes, at alle medlemmer af fattigvæsenets samlede direktion skulle skiftes til at have det daglige tilsyn i tvangshuset – en dag ad gangen – hvor de skulle fungere som kommunikationsled mellem direktionen og forstanderen.⁵²

Som faste ansatte på anstalten fungerede en forstander, en kvartermester, en ”læremoder” og en portner med medhjælpende hustru. Forstanderen havde til opgave at føre det daglige tilsyn, holde regnskab og styre økonomien med hensyn til bespisning og vask. Bla. skulle forstanderen holde opsyn med at fangerne fik den reglementerede kost, hvilket næppe har faldet ham vanskeligt eftersom Rumfords suppe var den eneste ret på menuen.⁵³

Under forstanderen sorterede kvartermesteren, som skulle holde opsyn med fangerne, såvel de mandlige som de kvindelige. Han skulle desuden være kyndig i det arbejde, som udførtes i huset, således at han kunne undervise heri, særlig i uldplukning, uldspind og værkplydsning. Til hjælp havde han en ”læremoder”, hvis særlige opgave var opsynet med de kvindelige fanger. Hendes opgaver var ellers de samme som kvartermesterens (som hun i øvrigt var gift med). Til sidst kom portneren og hans hustru, der sørgede for fangernes *”Rensning”*.⁵⁴ Portneren skulle også feje gården – eller gårdene, for gårdspladsen var opdelt, således at kønnene kunne holdes adskilte.⁵⁵

De fattige som blev indsat i Tvangsarbejdshuset blev indsat ved resolution, truffet af Fattigvæsenets direktører

og forstandere. Det drejede sig i reglen om fattige, der havde gjort sig skyldige i *"Uhørsomhed og Trodsighed imod Foresatte, Drukkenskab, Uforligelighed, Modvillighed til Arbejde, slet Opførsel, af Forældre mod Børn, og af Børn imod Forældre, raa Materialiers Skjødesløse Behandling under Forarbejdningen, betroede Varers, eller Arbejdsredskabers Forvandskning, og anden, offentlig eller huuslig, Uorden eller Udyd"*. Når en fattig almissemodtager havde gjort sig skyldig i én eller flere af disse forseelser, bemyndigedes direktionen til at *"bestemme og iværksætte Straffe, som bestaae i offentlige Irettesættelser, Afbigter, eller Hensættelse i Tvangsarbejds huset indtil i fire Uger"*.

Gjorde en fattig sig imidlertid skyldig tre gange i ovenstående forseelser overgik sagen til Politiretten for Fattigvæsenet, som herefter skulle straffe den formastelige på samme måde, som *"for igientaget Betleri"*. Dvs., at den fattige skulle indsættes i isolationsfængsel.⁵⁶ En anden kategori af fattige, som uden diskussion blev indsat i Tvangsarbejds huset, var betlerne. Det gjaldt både betlere, der ikke var indskrevet som fattige og betlere, der allerede var indskrevet og derfor også modtog almisse.⁵⁷

Ankomst til Pustervig

Når den fattige kom til Tvangsarbejds huset første gang blev han eller hun – der var mange indsatte kvinder – straks sat i gang i *"Arbejdsstuerne"*. Var der derimod tale om anden gang skulle den fattige, ifølge tvangshusets interne reglement, tilbringe en fjerdedel af den tid, han/hun var indsat, i isolationscelle, og isolationen indledtes omgående. Først derefter blev den fattige indladt på arbejdsstuerne.

Når de fattige ankom til Pustervig skulle de først gennem rensningen, som

portneren og hans hustru stod for. De skulle kæmmes og barberes og iføres stiftelsens reglementerede klæder. Deres eget tøj blev vasket, lappet og syet og lagt væk så det var klar, når de med tiden blev løsladte. Herefter blev de fremstillet for den daghavende direktør og for forstanderen. Disse gennemgik nøje hvorfor og af hvem (Politiret eller fattigvæsendirektion) den fattige var indsat, og de medfølgende papirer førtes til protokols af forstanderen. Hver indsat havde sin egen *"Folio"* i protokollen, *"efter Løbenummer, der begynder med No. 1 ved hver 1ste Januar; og hvori deres fulde Navne, Alder, hidtil havde Næringsvej, deres Forseelse, og Tiden, de ere indsatte paa, omstændeligen anføres"*. Denne procedure havde til formål, *"at give en fuldstændig og oplysende Forklaring om enhver enkelt Fange, om hvad han har fortient og kostet, hvad han har bragt ind med sig, og saaledes er berettiget til at tage ud med sig af Tvangshuset, om hans Forhold sammesteds, kort, om alt hvad der er hendet ham"*.

Efter protokolføringen blev den fattige eksamineret om hvilken slags arbejde han var bedst egnet til, hvorefter den daghavende direktør og forstanderen besluttede om den indsatte skulle sættes til uldspinding, skrupning og pilning eller hørspind og strikning. Beslutningen førtes selvsagt til protokols. Dernæst oplæste man tvangshusets reglement for den indsatte. Fangen blev advaret og formænet om at opføre sig ordentligt og på denne måde skaffe sig et godt skudsmål, når han til sin tid blev løsladt. Havde man et godt skudsmål, ville Fattigvæsenet nemlig tage hensyn hertil, hvis den fattige senere søgte om offentlig understøttelse. Når dette var overstået, blev fangen ført til sin isolationscelle eller til arbejdsstuen. I sidste fald blev han eller hun sat under kvartermesterens eller læremoderens *"Opsigt og Anførsel"*.⁵⁸

24. 78

Beregning N° 1.

Værdi af Forudsættelsen som bliver af Leetage
 og Bibliothekets Bygningens 1te Etage, samlede.

1. Til Leetage (Lagen) gælder 15 1/2 Stk. Værdi.	706 1/2 Sk.
Lagen som er af Heltroen Lige mættet	
af en Hæns Tyk Opværmning, 2 Stk.	
300 Kubik alen græs af Leetage à 1/2 Sk. 150 00	
3 Kubik alen græs af Leetage à 16 00	48 00
38000 Stk. Hæns Tyk Hæns Tyk à 8 1/2 Sk. 321 00	
7 Stk. Hæns Tyk Hæns Tyk à 17 1/2 Sk. 122 50	
240 Stk. Hæns Tyk med Transport à 10 Sk. 240 00	
Transporten for Materialerne	23 00
Mænd, Leetage (og Hæns Tyk)	
Arbejdsløn	110 00
150 Stk. af gub. Opbeholdt med Lige og	
af Materialer, à 1 1/2 Sk. 225 00	
	780 2 8/
2. Til Leetage gælder 11 1/2 Stk. Hæns Tyk, og 2 Stk. Hæns Tyk	
Hæns Tyk	
15 Stk. Hæns Tyk Hæns Tyk à 8 1/2 Sk. 127 50	
15 Stk. Hæns Tyk à 10 Sk. 150 00	
Mænd (og Hæns Tyk) Arbejdsløn	50 00

Suhms biblioteksfløj blev ombygget til tvangsarbejdshus under ledelse af stadsbygmester Meyn i 1799-1800. På billedet ses det overslag, som murermeister Lange indleverede til Fattigvæsenet i 1799. Det øverste punkt vedrører bygningen af "de ensomme fængsler": "I første Etage indrettes 15 Stk. Afdeeling hver med et Skillerum til omtrent af en Steens tyk Grundmuur...." Det samlede beløb for indrettelse af 15 isolationsceller lød på 780 Rdlr. 2 Mk. 8 Sk. (Københavns Stadsarkiv).

I det ensomme fængsel

Isolationscellerne lå som nævnt i Tvangshusets nederste etage (parterret), men stadig over jorden. Cellen var 53½ kvadratfod i længden og bredden (5,3 kvadratmeter), og 8½ fod i højden (2,67 me-

ter). I den side, der vendte ud mod gården, var der foroven et langt smalt vindue, som udefra var forsynet med "Kasse og Klap", således at den fængslede ikke kunne se ud, og således at man efter ønske kunne lade mere eller mindre dagslys slippe ind i cellen. Nogle fanger

skulle straffes med totalt mørke, andre med stærkt lys – alt efter deres gemyt. Da eksperterne imidlertid ikke kunne blive enige om, hvorvidt lyst eller mørkt fængsel var at foretrække, havde Bärems af frygt for at fangerne skulle blive sindssyge af mørket, bestemt at alle fanger skulle sidde i *"lyst ensomt Fængsel"*. Man havde nemlig afprøvet det mørke fængsel et stykke tid og fundet, at *"de, som længe have siddet i mørkt ensomt Fængsel, i det mindste en Tid lang have været øre i Hovedet"*.

Også udluftningen styredes med *"Kasse og Klap"*-systemet. I cellen var der en sovebriks med madras og hovedpude, begge stoppede med halm, ét uldent tæppe om sommeren og to om vinteren. To lagener, en fejekost, hvormed den indsatte skulle holde cellen ren, et håndklæde og en kam. Til hver celle hørte et lokum af sten, hvori var nedsat et bækken, som kunne tømmes fra gangen, således at man ikke behøvede at komme ind i cellen til den indsatte. På celledøren var indrettet et såkaldt *"Skud"*, hvorpå maden, der serveredes i et spisekar af blik, samt vand til at drikke og vaske sig med, blev sat og drejet ind i cellen, uden at man enten behøvede at åbne døren eller kontakte isolationsfangen. Om vinteren klaredes cellernes opvarmning af en række kakkelovne, placeret i gangen uden for cellerne, hvor varmen blev ledt ind i den enkelte celle via *"jerntraller i Dørenes Nederfyldinger"*.

Opsynsfolkene skulle sørge for, at de indsatte forholdt sig stille og rolige. Ingen måtte, uden Politikommissionens udtrykkelige tilladelse, tiltale de indsatte. Hvis de indespærrede var urolige og støjende blev de straffet med yderligere tids isolering.⁵⁹ I september 1802 havde den indsatte Matthias Wechhardt således *"støyet og bandet i det eensomme Fængsel"* og da forstanderen formanede ham at være stille, truede han denne med *"knuppede Ord"*. Som daghavende direktør forlæn-

gede J. H. Bärems derfor hans tid i enecelle med to dage. I oktober, hvor Wechhardt stadig sad i det ensomme fængsel, var isolationen muligvis steget ham til hovedet. I hvert fald støjede og bandede han igen, og da han af portneren blev anmodet om at forholde sig i ro *"anstillede han sig rasende og løb Hovedet imod Væggene og Døren og desuden truede han at naa han engang blev løsladt skulle han udøve Vold saavel imod Portneren som imod Huset"*. Denne gang takserede Bärems ham til 14 dage mere i enrum.

I begyndelsen af november var den atter gal med den stadigt isolerede Matthias Wechhardt. Nu havde han ført samtaler gennem væggene i isolationscellen med den ligeledes indespærrede Martha Kirstine Jensen, hvorfor Bärems forlængende hans fængselstid med endnu otte dage. Herefter holdt Matthias sig klogeligt i ro, men kort efter han i november var kommet ud, røg han ind igen, denne gang fordi han ikke ville stå op om morgenen *"uden at Mesteren maa tvinge ham dertil"*. I denne omgang fik han ensomt fængsel i seks uger og to dage. I alt sad Matthias stort set uafbrudt i ensom arrest i 13 uger og seks dage – over tre måneder i et stort set uopvarmet rum på omkring fem kvadratmeter i den kølige efterårstid.⁶⁰

Den forlængede straf fastsattes altid af Politikommissionen efter forstanderens indstilling. I isolationscellen måtte fangen ikke arbejde. Han skulle holdes ledig, således at han til sidst ville lære at skønne på arbejdets velsignelser. I det ensomme fængsel skulle de fattige kort sagt *"lære at skjønne paa Fordelene af at leve i Selskab, paa Behagelighederne af at arbejde; de skulle, frie fra det ensomme Fængsel, arbejde med Lyst, og derved fortjene mere baade for Stiftelsen og sig selv"*. Ja, det var meningen, at han ligefrem skulle tigge og bede om at få lov til at arbejde og bringes til at indse, at arbej-

selv og det Offentlige nyttige Mennesker. Ved ikke at arbejde skulle de have Tid til, ja saa at sige paa en Maade nødes til at overtænke deres forrige Liv og Levnet, og saaledes forbedres. Endelig skulle de ved ikke at arbejde kjede sig uden Maade, og derved tillige straffes for begaaet eller huslig Uorden". Opførte den isolationsfængslede sig eksemplarisk kunne der dog i undtagelsestilfælde gives tilladelse til, at han eller hun fik lov til at komme op på arbejdsstuen og arbejde sammen med de andre, dog fortsat i fuldstændig tavshed.⁶¹

Når man var blevet indsat i tvangsarbejdshuset måtte man selvfølgelig ikke forlade det. Man måtte heller ikke få besøg af nogen slags. I tilfælde af, at en fange skulle modtage en vigtig besked, måtte man henvende sig til forstanderen, som derpå gav den pågældende meddelelsen. I tilfælde af, at en indsat og en person udenfor huset absolut måtte tale sammen, var det kun Politikommissionen for Fattigvæsenet, som kunne give tilladelse hertil, "og samtalen maa da foregaae i Forstanderens Nærværelse og i hans Paahør".⁶²

Skulle nogen fremsætte ønske om at bese huset og dets indretning, kunne man få tilladelse hertil hos Politikommissionen. Besigtelser og omvisning kunne ske søndag formiddag og helst mellem kl. 11 og 12, hvor "Enhver kan uden speciel Tilladelse faae hele Indretningen at see". Det var vigtigt at gøre reklame for det nye, ligesom bestemmelsen tilgodeså Oplysningstidens idealer om åbenhed inden for forsvæsenet: "En af Kommissionens Medlemmer, eller Forstanderen, er sikkert tilstede, for at omvise, meddele al den Underretning, som forlanges, og modtage de Bemærkninger, hvilke en og anden maatte gjøre. Kommissionen ønsker, at Indretningen maatte kjendes i sin hele Detail, og naae den højeste for Menneskeværk muelige

Fuldkommenhed. Derfor blev denne Bestemmelse til". Besøg på antalten skulle dog heller ikke ske for ofte, det var trods alt meningen at det skulle være en straf for de indsatte "at see Mennesker saa sjeldent som mueligt".⁶³

En del af forbedringsstraffen gik bl.a. ud på, at fangerne skulle lære om renlighed og hygiejne. Derfor skulle der holdes streng orden i bygningen. Hver morgen blev både arbejds-, spise- og soverum fejjet og støvet af. I arbejdsstuerne blev gulvet rensset flere gange dagligt for "Flok og Støv". Det var fangerne som stod for rengøringen "efter Tour" og arbejdet fandt sted, straks man stod op, og mens de andre vaskede sig. Én gang ugentligt blev der foretaget en grundigere rengøring med vask. Frisk luft skulle der også til: Værelserne var konstant udluftede, eftersom vinduerne stod åbne om natten og "på de tider, naar der spises, og ellers saa ofte det findes nødvendigt". Én gang om året skulle alle rum hvidtes.

Ved indsættelsen i Tvangsarbejdshuset blev fangerne rensset for utøj og anden urenlighed "og holdes omhyggelig rene saalænge de ere der". Derfor måtte heller ingen indsat komme på arbejdsstuerne, før de havde badet, før de havde fået redt deres hår og før de "fra Top til Taa ere afførte deres egne, og ikklædte Husets Klæder". Skulle en enkelt vask ikke kunne klare skidtlaget i første omgang, måtte de blive på rensningsanstalten indtil de var rene.⁶⁴ Hygiejnen stod i alle tilfælde i højsædet. Fangerne skulle have rent linned hver ottende dag, rene lagener hver fjortende dag (hvis det behøvedes), og de uldne strømper og klæder samt sovemadrassernes sejldugsvår skulle udluftes, vaskes eller renses i ovn, så ofte det var nødvendigt.⁶⁵

Vigtigst af alt var dog arbejdet og den absolutte tavshed: "Tavs Rolighed maa strengt overholdes. Ingen slags Støj, Latter under Arbejdet, og de nødvendig-

ste Samtaler uvedkommende Snak, end mindre Sværen, Banden, letsindige Fortællinger, Skjælderier, forhaanende Bebrejdelser af den ene imod den anden, maa derfor taales i Arbejdshuset. Forseelser af denne Natur straffes Sædvanligen med ensomt Fængsel”.

I Arbejdshuset var søndagen heller ingen hviledag. Der blev ganske vist holdt prædiken for fangerne, men *”uden for den Tid (...) staaer det i enhver frie Villie at foretage det for Søgndage bestemte eller andet nyttigt Arbejde, men ledig maa ingen være”*. Arbejde var altså på den ene side frivilligt, men på den anden side måtte man ikke være uvirksom. Religionen synes dermed ikke at have spillet den disciplinerende rolle, som ellers var så altafgørende i de i 1850’erne nyopførte forbedringshuse i Horsens og Vridsløselille. Tvangshuset i Pustervig var et gennemført sekulært projekt i Oplysningstidens klassiske rationalistiske ånd.

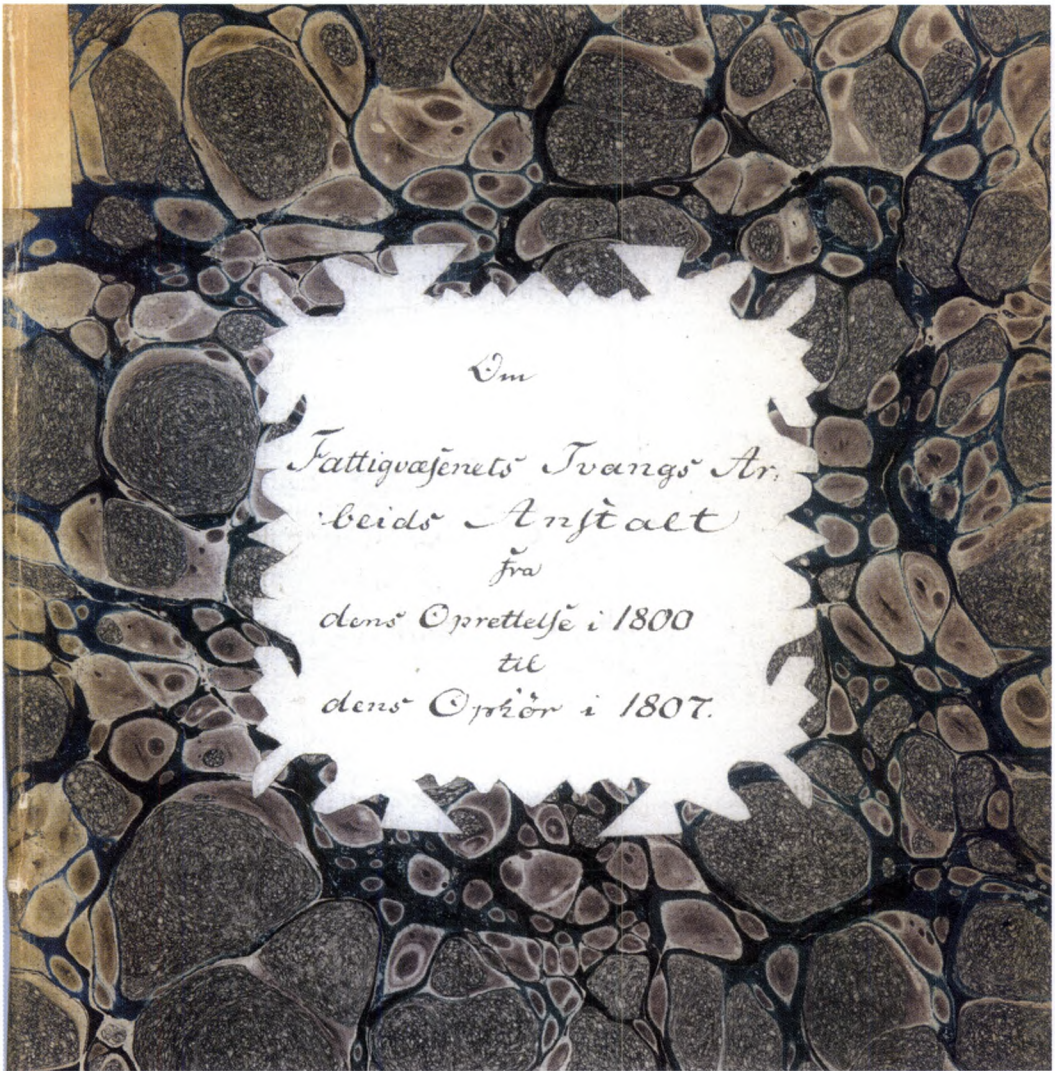
Tvangshusets indvortes orden

En gennemgang af den eneste bevarede politikommissionsprotokol fra Tvangshuset i Pustervig (1802-07) afslører, at det ikke var de store fejltrin der skulle til, før man *”nedsattes”* i ensomt fængsel. De mest almindelige overtrædelser af husordenen udgjordes af skænderier og mindre slagsmål mellem de indsatte, af dovenskab og sjuskeri med arbejdet og ved opsætsighed mod institutionens personale. Moderat sygdom var heller ingen undskyldning for ikke at arbejde: Dortha Maria Böhm var f.eks. ofte af kvartermesteren blevet beskyldt for at være doven. Det undskyldte hende dog, noterede forstanderen i protokollen, *”at hun er meget svag, har meget daarlige og fnattede Been med stærke Smerter forbundne”*. Bårens idømte alligevel Dortha to dages ensomt fængsel.⁶⁶

Også brud på princippet om absolut tavshed medførte indsættelse i ensomt fængsel. Det siger sig selv, at det må have været mere end almindeligt svært at opretholde fuldstændig tavshed på arbejdsstuer med 40-60 arbejdende mennesker. Men sladder og snak blev uundgåeligt straffet, om ikke omgående, eftersom de skyldige ofte blev advaret adskillige gange før hammeren faldt, så dog altid på et eller andet tidspunkt. Havde man smuglet snus eller skråto-bak ind i huset, stjålet fra de andre indsatte eller fra personalet, medførte også dette omgående straf i form af ensomt fængsel. Det tolereredes heller ikke, at de indsatte tisede i sengene, hvilket faktisk skete ganske ofte. Det fremgår flere steder i protokollen, at meget af al dette sengevæderi skyldtes, at fangerne hellere ville lade vandet i køjen end stå op og forrette deres nødtørft ude i de kolde nødtørftsrum.

Men selv i tilfælde, hvor det tyder på, at sengevæderiet ikke skyldtes vægning ved at stå op, faldt der straf: I februar 1802 gik det således ud over Hans Chr. Madsen, *”der i de sidste 2de Nætter har pissert i Sengen om Natten, men er overbevist om at det er ingen Naturfeil, da han ikke har gjort det før”*. Bårens takserede denne brøde til to dages ensomt fængsel. I Marts samme år *”pissede”* Peter Wegner, Wilhelm Ludvigsen og Johan Henrik Glaube i køjerne. Wegner straffedes ved at miste sin aftensmad i to dage, mens de to sidste – der kun var drenge og tidligere havde *”været straffet for samme Art Forseelse”* dømtes til henholdsvis nedsat kostration i 14 dage og otte dages ensomt fængsel.⁶⁷

Mens det i de første år efter tvangshusets oprettelse kan virke temmeligt vilkårligt, hvor lang tid de forskellige straffedes med ensomt fængsel, tegner der sig med tiden et mere fast system, hvor de mindre forseelser straffedes med ned-

Omslaget til Henning Augusts beskrivelse over Tvangsarbejdshuset i Pustervig. I 1807 gik tvangsarbejdshuset og stort set hele Fattigvæsenets arkiv op i luer pga. englændernes bombardement. Derfor eksisterer der kun ganske få kilder, som kan belyse denne indretnings virkemåde. En af disse kilder er Henning Augusts beskrivelse fra 1832, som indtil fornylig mentes tabt. I sommeren 2003 kom den imidlertid for en dag under oprydning i Københavns Kommunes familie- og arbejdsmarkedsforvaltning (tidligere Magistratens 3. afdeling), i hvis bibliotek den tidligere havde befundet sig (Københavns Stadsarkiv).

satte kostrationer eller med et par dages ensomt fængsel, mens de større forseelser takseredes til ensomt fængsel fra 8 til 14 dage. Kun i gentagelsestilfælde eller ved særligt grove overtrædelser

idømtes de indsatte fire ugers ensomt fængsel. I de første år af tvangshusets eksistens kunne en førstegangsforsøelse derimod let udløse fire uger i "parterret". Da Margrethe Kiborg i 1802 f.eks. flere

gange havde udvist ”Opsætsighed, slaget Fangen nr. 46 i Ansigtet, fordi denne ikke hastig nok gav hende kradset Uld” og ”bandet og støiet paa Spisestuen, fordi Thevandet efter hendes Smag ei var stærk nok”, blev hun omgående sendt fire uger i ensomt fængsel.⁶⁸

Branden i 1807

Tvangsarbejdshuset i Pustervig fik ingen lang levetid. Søndag morgen den 6. september 1807 ramte en af englændernes granater bygningen, som derefter nedbrændte til grunden, endskønt ”en eneste Sprøjte med noget Mandskab kunde have reddet det”.⁶⁹ Ilden fik først fat i en gesims omkring en af den bageste bygnings fabriksvinduer, og herefter gik det stærkt. Før ilden nåede østfløjen, der husede selve anstalten og isolationscellerne, havde man fået alle de indsatte ud. ”Ingen Fange er brændt” konstaterede Bärens i en efterfølgende beretning om Fattigvæsenets tab ved det engelske bombardement. Fangerne blev efterfølgende indlogeret rundt om i byen eller på Almindelig Hospital og Nicolai Arbejdshus.⁷⁰

Snart var hele bygningen gået til sammen med alt inventar og det lager af uldvarer, som var opmagasineret i huset. Også Fattigvæsenets omfattende arkiv samt hele Bärens private bogsamling og flere utrykte manuskripter om dele af Fattigvæsenets og lovkyndighedens historie gik til. For Bärens' må branden have udgjort en personlig tragedie. Det var et livsværk, som her gik op i røg.⁷¹

Efter branden skulle tabet gøres op, og det var ikke ubetydeligt. Især led Fattigvæsenet under, at man ikke måtte bortsælge brandtomten, idet kongen forbød et evt. salg med henvisning til, at byen havde brug for et hjælpetorv til at aflaste det nærliggende kultorv. Man

måtte således vente med at foretage sig noget, til Københavns Magistrat fik råd til at brotlægge området! Fattigvæsenet kunne så få en indkomst ved udlejningen af stadepladser på det nye torv.⁷²

Således endte altså en ”bramfri Indretning” konstaterede Fattigvæsenets bogholder Henning August i 1832. Anstalten blev nemlig ikke genopført, eftersom den havde tjent sit formål (hævdede August) og bevist, at tvangsarbejde og isolationsfængsel var det rette middel mod de genstridige fattige. Og da Københavns Forbedringshus på Christianshavn under indtryk af Tvangsarbejdshusets succes i mellemtiden var blevet renoveret og forbedret, var det ikke længere nødvendigt for Fattigvæsenet at have sit eget tvangshus. Om tvangsarbejde og isolation førte til de indsattes moralske forbedring var Henning August på den anden side mindre sikker på:

”I det jeg betvivler at Tvangshuset fremledede, for de deri Indsatte, nogen moralsk Forbedring, vil jeg heller ikke tilbageholde min Mening om, at jeg ikke troer, at nogen moralsk Forbedring finder Sted, uden saadan ved tilbagevendende Gudfrygtighed, som har oprigtig Anger til Aarsag, hvilken alene har Forbedring til Følge”.⁷³

Det rationalistiske og rent sekulære oplysningsprojekt var mao. kommet til kort. Men noget godt var der da kommet ud af det: ”Et stort Gode har Tvangshuset dog ogsaa bevirket, det nemlig at det viste sig som et Skue for de øvrige Straffeanstalter; at disses Mangler nu bleve synlige, deres Indretning til det bedre, indsaae man nu var mueligt, og derpaa blev lagt virksom Haand; saa at da Tvangshuset – efter at have staaet i 7 Aar – brændte, det ikke mere var saa nødvendigt at bygge et nyt. Da Tvangshuset var brændt bleve ikkun Betlerie Gienstand for Straf i Forbedringshuset. Hustugten ved Arbeide ophørte (...) At Forbed-

*ringshuset i 1817 brændte, gav paa nye Andledning til at overveie om at indrette et Tvangsarbejdshuus under Fattigvæsenet, som dog igien blev frafaldet eller udsat.*⁷⁴

Efterspil: Tvangsarbejdsanstalten på Ladegården 1833

Som et resultat af det engelske bombardement i 1807 blev København ikke alene et arbejds hus for fattige færre. Også en lang række af byens mindre velstillede familier blev nødstedte pga. bombardementet. Deres hjem var ødelagte, og fattigdommen i hovedstaden steg faretruende. Statsbankerotten i 1813 gjorde heller ikke ligefrem problemet mindre.⁷⁵

Hvordan man skulle komme disse problemer til livs, var der dog ingen enighed om. Der nedsattes i 1816 en kommission, der skulle søge at få rede på Fattigvæsenets indtægter og udgifter og, ikke mindst, at få disse til at balancere, men selvom der ved denne lejlighed ytrede ønsker om et nyt tvangsarbejdshus, løb det ud i sandet.⁷⁶ Tvangsarbejdshuset i Pustervig havde nemlig langt fra været nogen god forretning. Alene misforholdet mellem de indsattes arbejdsfortjeneste (som jo gik til Fattigvæsenet) og de udgifter, man havde haft til deres forplejning, havde været alarmerende. I 1806 havde de indsatte f.eks. indtjent 1487 Rdlr. til Fattigvæsenet, mens Fattigvæsenet til gengæld havde spenderet 3803 Rdlr. på deres forplejning, og ialt havde Tvangshuset dette år en total indtægt på 1705 Rdlr., mens udgifterne til gengæld var på hele 8541 Rdlr. Faktisk havde tvangshuset ikke givet overskud én eneste gang i de otte år, det havde eksisteret.⁷⁷

I 1822 forsøgte man atter at tage hånd om fattigdomsproblemet og de manglende beskæftigelsesmuligheder for hovedstadens fattige. Danske Kancel-

li (og kongen) besluttede, at der skulle nedsættes en kommission til at se på problemet. Kommissionen nåede efterfølgende frem til, at Fattigvæsenet skulle indrette et nyt og større arbejds hus – et ”fabrikanlæg af det mindre kostbare slags”, hvortil byens fattige kunne sendes, og man fandt, at Sct. Hans Hospitals gamle bygninger på Ladegården på grænsen mellem København og Frederiksberg var velegnede til formålet, nu Sct. Hans (i 1816) var blevet flyttet til Bidstrupgård ved Roskilde. Samme år – i oktober – åbnede så den nye arbejdsanstalt under ledelse af en særlig direktion. Denne anstalt rummede imidlertid ingen tvangsarbejdsanstalt.⁷⁸

De fattiges forhold i hovedstaden bedrede sig imidlertid ikke. Fra Fattigvæsenets side klagede man fortsat over, at de fattige var arbejdssky og opsætsige. Alt for mange drev omkring og betlede, og man havde gjort den erfaring, at de fattige ligefrem betragtede et ophold i Forbedringshuset som et velkomment afbræk i en ellers trøstesløs hverdag.⁷⁹ Hvad man havde brug for var således en ny tvangsarbejdsanstalt. I 1828 nedsattes derfor endnu en kommission, som skulle overveje, hvordan man kunne ændre situationen. Kommissionen afgav betænkning i 1832, men nåede stik mod forventning frem til, at en tvangsarbejdsanstalt var en dårlig idé.⁸⁰ Men ved politimester og fattigvæsenets direktør A. C. Kierulffs personlige indgriben⁸¹ blev en sådan alligevel genovervejet, og i maj 1833 faldt der resolution om oprettelsen af et sådant hus.

Kongen bestemte, at Ladegårdens særlige direktion, som havde fungeret siden 1822, skulle ophøre, og hele anstalten overføres til Det københavnske Fattigvæsen. Kongen befalede desuden direktionen at træffe foranstaltninger til, at der fra 1. november 1833 kunne indrettes en tvangsarbejdsanstalt på

Ladegården. Denne skulle ligge afsondret fra de øvrige arbejdsafdelinger og indrettes således, at der dels var særlige arbejdsrum for tvangsfangerne og dels var indrettet isolationsceller efter samme princip som man kendte fra tvangshuset i Pustervig.⁸² Således var tvangsarbejde og isolationsfængsling atter blevet sat på det københavnske fattigvæsens dagsorden.

Der var imidlertid en væsentlig forskel på principperne bag de ensomme fængsler i Pustervig og på Ladegården: Mens drivkraften bag tvangsarbejdshuset i Pustervig og denne anstalts isolationsceller havde bestået i et ønske om at opdrage, forbedre og forædle de fattige i overensstemmelse med Oplysningstidens patriotiske tankegods, så tjente de ensomme fængsler på Ladegården udelukkende som straf for de genstridige. Hvor man i Pustervig havde ønsket, at den indespærrede i afsondrethed skulle gentænke sit slette levned og komme på bedre tanker, nærede man ikke sådanne illusioner i 1833. Her var det derimod afskrækkelsen, der stod i højsædet, og derfor skulle opholdet i isolationscelle være så rædselsfuldt, at den indespærrede for tid og evighed ville gøre alt for at undgå senere ophold heri.⁸³

Et eksempel til efterfølgelse

Af den nyeste fængselshistoriske forskning synes det at fremgå, at det først var med nedsættelsen af fængselskommissionen af 1840 og den senere oprettelse af Horsens Tugthus i 1853 og Vridsløselille Forbedringshus i 1859, at de amerikanske fængselstanker om isolation og forbedring blev appliceret i Danmark.⁸⁴ At dette ikke er helt korrekt, ses af eksemplet med Tvangsarbejdsanstalterne i Pustervig og på Ladegården, og måske udgjorde disse anstalter ligefrem forbil-

ledet for de senere oprettede fængsler. Henning August hævdede i hvert fald i 1832, at tvangsarbejdshuset i Pustervig "fyldestgjorde fuldeligen sit Øiemed, tildrog sig alles Opmærksomhed som saae den, og blev ved Undersøgning værdiget at tages til Efterfølgelse til en General=Forbedring ved alle Straffehuse i Rigerne og Hertugdømmerne".⁸⁵

Tankerne om forædling af den enkelte gennem afsondrethed og tavshed var altså ikke så nye endda, omend der var store principielle forskelle på Fattigvæsenets "philadelphiske" fængsler og det danske fængselsvæsens topmoderne panoptikon-system i Vridsløselille.⁸⁶ Heller ikke Ladegården og Pustervig var ganske identiske som institutioner betragtet.

Ideologisk betragtet lå det Københavnske Fattigvæsens anstalter også langt fra de senere så religiøst prægede Auburn- og Pennsylvania-systemer, hvor det religiøse islæt spillede en stor og væsentlig rolle i fangernes genopdragelse. Tvangsarbejdsanstalten i Pustervig havde været et gennemført rationalistisk og a-religiøst projekt, mens Ladegården i højere grad havde taget religiøse aspekter i ed, bla. havde anstalten sin egen teologiske kandidat ansat. Stadig var det dog for intet at regne i sammenligning med den rolle, som religionen kom til at spille i Vridsløselille.⁸⁷

Men forbedring og forædling af de indsatte opnåede man ingen af stederne. Snarere tværtimod. Forestillingen om, at den hærdede forbryder eller betler kunne resocialiseres via kontemplativ ensomhed og hårdt, ensformigt arbejde, var og blev illusorisk.

Anm.:

Stud. mag. Peter Wessel Hansen takkes for at have tilvejebragt oplysninger om de københavnske arbejdsanstalter opret-

telsesår, ligesom han har stillet andet transskriberet materiale vedr. Københavns Fattigvæsen til min rådighed. Arkivar, cand. mag. Birgitte Vedel-Larsen takkes ligeledes for at have givet mig nyttige informationer om tvangsarbejdsanstalten på Ladegården. Sidst, men ikke mindst, takkes ph.d. Peter Scharff Smith for at have gennemlæst artiklen og givet mig nyttige kommentarer og korrektioner.

Noter

- ¹ Christopher R. Friedrichs: *The City: The Early Modern Period*, Peter N. Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History*, vol. 2, s. 251.
- ² Anordnung der in Hamburg errichteten allgemeinen Versorgung-Anstalt, 1779; Se også Mary Lindemann: *Patriots and Paupers. Hamburg, 1712-1830*, 1990.
- ³ De smaae Brosangere, *Skilderie af vore Tider*, nr. 5, 1791, s. 66.
- ⁴ Forordning af 24.9.1708 Om Forhold med Betlere/fattige Børn/rette Almisse=Lemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn/saa og om Almisse til deres Underholdning; Forordning af 16.11.1771 Angaaende en almindelig Pleye=Anstalts Indretning udi Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige; Forordning af 9.3.1792 om Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i København.
- ⁵ Fond til Arbejdsanstalter i Kiøbenhavn, Samleren. Et Ugeskrift, bd. 3, nr. 73, 1790, s. 326-331.
- ⁶ Betlernes Opbringelse, *Skilderie af vore Tider*, nr. 3, 1791, s. 45.
- ⁷ J. H. Bärens: *Kjøbenhavns Fattigvæsen, Kiøbenhavns Magazin for Industrie=, Skole= og Fattigvæsen*, bd. 1, 1799 s. 69f.
- ⁸ J. H. Bärens' indlæg af 23.4.1795 til Kommissionen af 10.4.1795 ang. Fattigvæsenet, FV nr. 109: 1781-1796 Dokumenter ang. kommissionen vedr. Fattigvæsenet 1795, Københavns Stadsarkiv (herefter KSA).
- ⁹ Se blot de talrige sager om hjemløse børn i Fattigvæsenets arkiv: FV124-127: Partikulære dokumenter 1709-1800, KSA.
- ¹⁰ J. H. Bärens: *Tvivil, Iris og Hebe*, November 1803, s. 132.
- ¹¹ Se f.eks.: Bent Blüdnikow: *Folkelig uro i København 1789-1820, Fortid og Nutid*, bd. 33, hf. 1, 1986, s. 12ff.
- ¹² R. P. Rasmussen: *Almindelig Hospitals Historie 1769-1892*, 1940, s. 50-66.
- ¹³ FV 64: *Om Arbejdsvæsenet og Industrien under Fattigvæsenet i Kjøbenhavn*. Samlet i Sommeren 1825 af H. August, KSA.
- ¹⁴ J. H. Bärens: *Udkast til en Plan for Fattigvæsenets specielle Bestyrelse i Kiøbenhavn*, 1792, s. 7, 9.
- ¹⁵ J. H. Bärens: *Tvivil. Fattigvæsenets Tvangshuus, Iris og Hebe*, Oktober 1804, s. 6.
- ¹⁶ FV 1755: 1840 Beretning om Vor Frelsers Sogns Arbejdsanstalt og Skoles Legater og Fonds; FV 1756: 1839 Beretning om Vor Frue Sogns Arbejdsanstalts og Skolers Legater og Fonds; FV 1757: 1840 Beretning om Garnisons Arbejdsanstalts og Skolers Legater og Fonds; FV 1758: ca. 1840 Beretning om Holmens Sogns Arbejdsanstalts Legater og Fonds; FV 1759: 1838 Beretning om Helliggejsts Sogns Arbejdsanstalt og Skoles Legater og Fonds; FV 1760: 1840 Beretning om Nicolai Sogns Arbejdsanstalts og Skoles Legater og Fonds; FV 1763: 1839 Beretning om Trinitatis Sogns Arbejdsanstalt og Skoles Legater og Fonds. Alle beretninger er forfattet af Henning August. KSA.
- ¹⁷ Forordning om Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i København 1792, kapitel 2, 2. afsnit.
- ¹⁸ Hans Kyrre & H. P. Langkilde: *Byens Skole. Københavns kommunale Skoles Historie*, 1926, s. 156ff.
- ¹⁹ Herman Trier: *Fattigvæsenens-Planen af 1799, Historiske Meddelelser om København*, bd. 4., 1913-15, s. 25.
- ²⁰ Fr. Thaarup: *Kjøbenhavns Fattigvæsenes Politiret- og Politikommission, Penia eller Blade for Skole= Industrie= Medicinal= og Fattigvæsen*, nr. 16-17, 1813, s. 241ff; Harald Jørgensen: *Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770*, Birgitta Ericsson (red.): *Oppdagning av fattigdomen. Sosial lovgiving i Norden på 1700-talet*, 1982, s. 50. Med forordningen om "Den almindelige Plejeanstalt" fra 1771 nedlagdes kommissionen dog, men allerede i 1773 genoprettedes den ved rescript af 15. april og plakat af 17. april samme år.
- ²¹ Fra og med Fattigvæsenensplanen af 1799 gjaldt det også de militære almissemodtagere, som hidtil havde været forsørget under de etater, hvortil de havde hørt som tjenstgø-

rende. Fra og med 1799 skelnedes der ikke længere mellem militær og civil stand.

- ²² Jfr. J. H. Bäreus' redegørelse for Fattigvæsenets Politirets daglige praksis, FV 258B: Sager til Formænds Forsamlingsprotokol 1808, j. nr. 816 (samlet under indførslen "Jacob Hessel, Betler"), KSA.
- ²³ Om eksaminationskommissionen og Fattigvæsenets Politikommission og politiret kan man læse i forordningerne fra 1708, 1771, 1792 og 1799 samt i Fr. Thaarup: Kjøbenhavns Fattigvæsenes Politiret- og politikommission, Penia eller Blade for Skole= Industrie= Medicinal= og Fattigvæsen, nr. 16-17, 1813, s. 241-254.
- ²⁴ Se J. H. Bäreus som anført i note 22.
- ²⁵ Ibid.
- ²⁶ Om Mangors betydningsfulde rolle i planens udformning, se J. H. Bäreus: Kristian Elovius Mangor som Embedsmand, 1806, s. 69ff, dog især s. 75ff.
- ²⁷ P. W. Heiberg (udg.): Johan Hendrich Bäreus' Biografie, 1813, s. 28f.
- ²⁸ Pernille Grouleff Poulsen: De fattige forbrydere på Sundholm, Historiske Meddelelser om København 2003, s. 91f; Birgitte Vedel-Larsen: "De forvildede, usædelige og i højeste Grad fordærvede Mennesker". Indsatte paa arbejdsanstalten Ladegaarden i 1800-tallets København, Historiske Meddelelser om København 2003, s. 71ff.
- ²⁹ Cesare Marchese Bonesana di Beccaria (1738-94). Italiensk oplysningstænkter og retsfilosof, hvis hovedværk "Om Forbrydelse og Straf" udkom første gang på dansk i 1796. Beccaria var modstander af dødsstraf og en stor fortaler for reformer inden for den tids europæiske strafferet. Også herhjemme påvirkedes lovgivningen og strafferetten af hans tanker.
- ³⁰ John Howard (1726-1790). Engelsk fængselsreformator, hvis fornemmeste mål var at udtænke metoder til at tæmme og disciplinere menneskets "dyriske" følelser og drifter, og forme individet til en kontrolleret og selvdisciplineret livsførelse. I 1770'erne rejste Howard rundt i England og Europa og besøgte fængsler overalt. Sine oplevelser beskrev han i værket *The State of the Prisons* fra 1777. Howard var fortaler for, at forbryderne skulle holdes adskilte fra hinanden og sættes i begrænset isolation for derved bedre at kunne benytte tiden til at komme overens med Gud og forbedre sig.
- ³¹ Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827). Schweizisk oplysningstænkter, særligt inden

for det skolepædagogiske område. Pestalozzi var fortaler for en særlig pædagogisk metode, hvor praktisk håndarbejde kombineredes med boglig lærdom. Især skulle indlæringen foregå ved venlighed og faderlig autoritet, ligesom der lagdes stor vægt på at møde børnene på deres eget niveau.

- ³² J. H. Bäreus: Underretning om Steder, hvor Fattigvæsenet er forbedret, Kjøbenhavns Magasin for Industrie-, Skole- og Fattigvæsen, bd. 1, 1799, s. 42.
- ³³ Henrich Callisen: Fysisk Medizinske Betragtninger over Kjøbenhavn, bd. 2, 1809, s. 404f.
- ³⁴ Bäreus var pr. 1. april 1798 blevet fritaget for sit arbejde som assessor i Hof- og Stadsretten, så længe kommissionsarbejdet stod på, Danske Kancelli F. 40: Kancelliets Brevbog for Aar 1798 (26A), s. 982 (sag nr. 1570), Rigsarkivet.
- ³⁵ Ernst Frederik Walterstorff: Det sande Forbedringshuus, eller Beskrivelse over Fængselet i Philadelphia, Minerva. Et Maanedsskrift, november 1796, s. 166-227.
- ³⁶ Peter Scharff Smith: Moralske Hospitaler, 2003, s. 87f.
- ³⁷ Ibid. s. 137-143.
- ³⁸ Fattigvæsenets Rettergangsmaade, 1798, s. 21 (også kaldet Om Fattigvæsenets Politie- og Rettergangsmaade. Forslag til Directionen for Fattigvæsenet afgivet af J. T. Flindt, C. M. T. Kold og J. H. Bäreus).
- ³⁹ Ibid. s. 22f.
- ⁴⁰ Ibid. s. 20.
- ⁴¹ Forestilling fra Direktionen for Kjøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning tilligemed den indsendte og af Hans kong. Majestæt konfirmerede Plan, hvorefter Direktionen skal overtage Bestyrelsen, Kbh. 1799, s. 87-91.
- ⁴² Bäreus, se note 15, s. 6.
- ⁴³ Forestilling, se note 4, s. 91f.
- ⁴⁴ Ibid. s. 93f.
- ⁴⁵ Bäreus, se note 15, s. 31.
- ⁴⁶ Fattigvæsenesplanen af 2. juli 1799, § 127.
- ⁴⁷ Om denne gårds historie, se Rolf Dahl: *Sankt Gjertrud i København med forgyldning - og uden*, Historiske Meddelelser om København 2002, s. 17ff.
- ⁴⁸ Fattigvæsenets Tvangs Arbeidshuus i Gaarden no. 73 i Pustervig, beskrevet fra dets Oprettelse i Aaret 1800, indtil dets Ophør i Septbr. 1807, da det brændte under Kbhns. Bombardement af Henning August, Fattigvæsenets arkiv, KSA.

⁴⁹ Bäreus, se note 15, s. 22.

⁵⁰ Beregninger og overslag vedr. byggeriet og indretningen af Tvangsarbejdshuset, se FV 129: Kapitaler og Ejendomme 1728-1841, KSA.

⁵¹ Bäreus, se note 15, s. 23f.

⁵² Ibid. s. 26f.

⁵³ Ibid. s. 30. For en samtidig opskrift på denne berømte suppe, udviklet af Grev Rumford, se J. H. Bäreus: Underretning om de Steder, hvor Fattigvæsenet er forbedret, Københavns Magasin for Industrie-, Skole- og Fattigvæsen bd. 1, 1799, s. 47-53.

⁵⁴ Bäreus, se note 15, s. 31f.

⁵⁵ Ibid. s. 36.

⁵⁶ Ibid. s. 41.

⁵⁷ Ibid. s. 44.

⁵⁸ Ibid. s. 47f.

⁵⁹ Ibid. s. 45, 49-55.

⁶⁰ FV 1614: Politikommissionsprotokol 1802-07, s. 14ff, 20.

⁶¹ Bäreus, se note 15, s. 45, 49-55.

⁶² Ibid. s. 32.

⁶³ Ibid. s. 33.

⁶⁴ Ibid. s. 35f.

⁶⁵ Ibid. s. 37.

⁶⁶ FV 1614: Politikommissionsprotokol 1802-07, s. 19, KSA.

⁶⁷ Ibid. s. 25-30.

⁶⁸ Ibid. s. 7.

⁶⁹ J. H. Bäreus: Fattigvæsenets Tab ved det engelske Overfald, Penia nr. 18, 1807, s. 283f.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.; Heiberg, se note 27, s. 9f.

⁷² Grunden lå imidlertid ubenyttet hen helt til 1838, hvilket var så meget mere ærgerligt for Fattigvæsenet som byens jødiske menighed gerne ville have købt grunden til at op-

føre en ny synagoge på. August, se note 48, s. 141ff; Harald Jørgensen: Fra Arbejdsanstalt til Forsorgshjem, 1972, s. 19.

⁷³ Ibid. s. 148.

⁷⁴ Ibid. s. 149f.

⁷⁵ Om Københavns Fattigvæsen fra 1ste Julii 1799 til 31te December 1815. En kort Oversigt ved Henning August, s. 2-8. Fattigvæsenets Arkiv, KSA.

⁷⁶ Danske Kancelli G 143: 1816 Kommissionen ang. Københavns Fattigvæsenes Udgifter og Gæld, Rigsarkivet.

⁷⁷ August, se note 48, s. 105-108, KSA.

⁷⁸ Jørgensen, se note 72, s. 23-39.

⁷⁹ Ibid. s. 40.

⁸⁰ FV 146-147: 1828-31 Borgmester Schäffers papirer vedr. kommissionen til Undersøgelse af Københavns Fattigvæsen mv., KSA.

⁸¹ FV 142A: Betænkning og Indstilling af 29.5.1832 til Kgl. danske Kancelli om Ladegaardens Indretning fra 1.10.1832. Fra Fattigvæsenets Direktion ved Overpræsident Kierulff, KSA.

⁸² Jørgensen, se note 72, s. 39-43.

⁸³ FV 142A: Betænkning og Indstilling af 29.5.1832 til Kgl. danske Kancelli om Ladegaardens Indretning fra 1.10.1832. Fra Fattigvæsenets Direktion ved Overpræsident Kierulff, s. 74, KSA.

⁸⁴ Scharff Smith, se note 36.

⁸⁵ Om Københavns Fattigvæsen fra 1ste Julii 1799 til 31te December 1815. En kort Oversigt ved Henning August, håndskrevet manuskript i Fattigvæsenets arkiv, KSA.

⁸⁶ Scharff Smith, se note 36, s. 182-321.

⁸⁷ Ibid., om Københavns Fattigvæsen som anført i note 85, s. 38f.